

Поэтик ижоднинг, хусусан, бадий мазмуннинг оригиналликка интилиш тамойили янгича айтиш, янгича ифода туфайлигина амалга ошади. Айтиш шу ижодий-рухий эhtiёж туфайли турфа ифода усуллари кашф этилади ва шеъриятнинг ифода имкониятлари ривожланиб боради. Шу боис ҳам “ифода усуллари асосидаги санъатлар” анча салмоклидир.

Авалло, шуни айтиш керакки, “ифода усули” (“ифода тарзи”, “ифода йўсини”) тушунчаси кўпроқ поэтик ифоданинг шаклий томони билан боғлиқ. Шунга кўра, ифода усули асосидаги санъатлар хаамиша маънавий санъатлар билан уйғунликда воқеланади ва шу уйғунлик туфайли, бадий-эстетик киммат касб этади. Ифода усулларининг айнан санъат ходисасига айланишида, ўхшатишнинг ўрни ва ахамияти муҳим. Мумтоз шеърий санъатларни ўрганиш ва ўргатишда кийинчилик тугдирадиган асосий жиҳатлардан бири – уларнинг бир-бирига ўхшашлиги ҳамда, асосан, қоришиқ холда намоён бўлишидир. Бу нарса шеър санъатларига бағишланган асарлардаги турлича қарашлар, айрим чалқашликларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Жумладан, профессор Анвар Хожиахмедов “Хусни таълил санъати” номи китобида: “Алишер Навоийнинг хусни таълил санъати ривожига кўшган яна муҳим хиссаси жамият ҳаёти, ижтимоий адолатсизликларни акс эттиришда ушбу тасвир усулидан моҳирона фойдаланишда ўз ифодасини топди. Масалан, шоир қаламига мансуб:

Бевафолик тонг эмас элдинки, дехкони азал,

Экмади асло вафо нахли жаҳон бўстонида, – байтига диккат қилсак, одамларнинг бевафолигини таъкидлаётган шоир ўз фикрини бу олам бўстонида вафо кўчатлари эқилмагани билан гайритабиий тарзда ифодалаётганини кўраимиз”, деб ёзади.

Дарҳақиқат, бу байтда одамлардаги бевафоликнинг сабаби изоҳланмоқда, лекин буни хусни таълил санъати, деб бўлмайди. Чунки, бу ерда гайритабиий сабаб кўрсатилаётгани йўқ, аксинча, Навоий учун бу айтиш хақиқий сабабдир. Шоир одамзоднинг яралиш ҳамрида, унинг фитратида бевафолик илдизлари бор, деб билади, шуни ўзгачарок тарзда ифодалайди, холос. Иккинчи томондан, ифоданинг структураси бу байтда тафсир санъати сифатида қўлланган, дейишга тўла асос беради. Негаки, шоир аввалига, “элдин бевафолик кўриш ҳеч ажабланарли эмас”, деган ҳукми изҳор этмоқда, сўнг шу фикрни изоҳлаш заруратини сезиб, уни тафсир қилмоқ (тушунтириб бермоқ)да.

Шунга ўхшаш, олим Навоийнинг:

Хатинг ичинда лабингнинг икки холи не ажаб?

Икидур нукта, ёзилур эса хат ичинда жон, – байтида “китобат санъати асосидаги хусни таълил” санъати қўлланган, деб хисоблайди. Холбуки, бу ерда ёрнинг “хати ичида икки хол” борлигига чиройли далил келтирилаётгани йўқ, балки шоирнинг “не ажаб” ибораси билан изохталаб бўлиб қолган фикр тушунтириб берилмоқда, яъни тафсир санъати қўлланган. Анвар Хожиахмедов байтни шарҳлаб: “Юзакирок ёндашсак, ушбу мисраларда: “Хатинг ичидан иккита холинг жой олганига ажабланмоқ зарурияти йўқ. Ахир, хат ёзилганда, жоннинг иккита нуктаси бўлади-ку!” деган маъно англашилади”, деб ёзади. Бизнингча, байтга юзакирок қараганда эмас, балки хақиқатда ҳам шу маъно

англашиладики, куйида буни бошка жихатдан асослашга харакат киламиз.

Модомики, тафсир ифода усулларида бири экан, у кўпрок фикрни ифодалаш тарзи, синтактик конструкцияси билан боғлиқдир. Араб ёзувида битилган мумтоз шеърятимиз намуналари хозирги ёзувга ўгирилганда, сир эмаски, айти шу конструкциялар хар доим хам адекват ифодаланмайди. Бунинг сабабларидан бири, араб ёзувида кўлланмаган тиниш белгиларининг хозирги ёзувда мухим ахамиятга эгаллигидир. Зеро, бугунги кун ўқувчиси жумла мазмуни, оханггини идрок этишда тиниш белгиларининг ёрдамига ўрганиб қолган. Юкорида келтирилган байт Навоий асарлари йигирма жилдлигининг учинчи жилдида куйидагича шаклда берилган:

Хатинг ичинда лабингнинг икки холи не ажаб
Икидур нукта, ёзилур эса хат ичинда жон.

Кўриб турганимиздек, бу ерда байтни хозирги ёзувга мослаштириш сираси охирига етказилган эмас. Эхтимол, шу сабабли, Анвар Хожахмедов китобига байтни, биринчи мисра охирига савол аломати кўйган холда киритгандир. Бизнингча, байтдаги жумла қурилиши эътиборга олинса, унинг хозирги ёзувга мослаштирилган шакли куйидаги кўринишда бўлиши лозим:

Хатинг ичинда лабингнинг икки холи – не ажаб:

Икидур нукта, ёзилур эса хат ичинда жон.

Бу холда, биринчи мисрада иккита предикат, иккинчи мисрада битта, байт жами учта жумладан таркиб топган бўлади. Буни куйидагича жумлаларга ёйиб кўриш мумкин:

1) хатинг ичинда лабингнинг икки холи (бор);

2) не ажаб (бу ажабланарли эмас);

3) чунки жон сўзи ёзилганда иккита (жим ва нун харфларида) нукта бўлади.

Байтдаги жумлалар ўзаро боғловчисиз қўшма гап колипида боғланган бўлиб, тире биринчи иккита гап орасидаги мазмунан зидликни кўрсатса, икки нукта учинчи гапни изохлашга хизмат қилаётганини билдиради. Бундан аён бўлаяптики, мумтоз шеърят намуналарини хозирги ёзувда нашр этишда жумла мазмунига мос тиниш белгиларининг кўлланиши, нафакат, уларнинг мазмуни, балки бадий жозибасини тўғри ва тўла етказишда хам мухим ахамиятга эга экан. Иккинчи томондан, агар тиниш белгилари шу тарзда кўйилса, бизнингча, байтда айнан тафсир санъати етакчилик қилаётгани, бошка санъатлар шу санъатни юзага чиқариш воситаси эканига шубха қолмайди.

Эътибор берилса, “ифода усули асосидаги санъатлар”га хос бир хусусиятни, у хам бўлса, ифода усули деганимиз, шунчаки бир колип – скелет, унга жон ва кон бахш этаётган нарса ўзга эканини англаш қийин эмас. Яъни, масалан, шунчаки билиб-билмасликка олиш, риторик сўроқлар бериш ё ажабланишнинг ўзи хали санъат эмас, буларга эстетик қиммат бераётган нарса ўхшатиш экан. Бошқача айтсак, мазкур гуруҳга мансуб санъатлар кўлланган байтларда ифоданинг образлилиги ўхшатиш туйфайли таъмин этилади, ўхшатиш асосида яратилаётган образ ифода конструкциясига эстетик жозоба багишлайди.

Худди шундай холни, масалан, тафриъ санъати мисолида хам кўриш мумкин. Атоуллох

Хусайнийнинг “Бадойиъ ус санойиъ” китобида ушбу санъатга берилган турли таърифлар зикридан сўнг, Кайс Розийдан “тафриъ улдурким, шоир нафй сийгаси била бошлаб, эрмас фалонким, андогу мундогдур, фалондин яхширок ёки фалондин ортиқрок дер”, деган таъриф келтирилади. Яъни, бунда бирон нарса хакида аввал “бу – бу эмас” дейилади, сўнг эса, ўша нарса хакида, “бу – аслида мана бу” тарзидаги фикр ифодаланган. Демак, тафриъ санъати шеърда жумланинг муайян синтактик схема асосида курилишини такозо этади. Масалан, Навоийнинг куйидаги байтини олайлик:

Лола эрмас, урди ўт гулшанга бир гул хажридин
Ўртаниб хар дам Навоий нола килмоги била.

Яъни, шоир кўриб турганинг лола (лолазор) эмас, балки гул хажрида Навоий чеккан нолалардан гулшанга ўт кетди, дейди. Ифода усулига каралса, бу байтда тафриъ санъати борлиги кўриниб турибди. Лекин уни санъат ходисасига айлантириб, ўқувчини завклантиришига сабаб бўлаётган нарса, “бу эмас – мана бу” тарзидаги колипнинг ўзи эмас, балки ўхшатиш асосида юзага чикаётган муболагадир. Биринчидан, “лола эмас – ўт кетган гулшан”, деганда, инкор асосидаги ўхшатиш бор, яъни, кип-кизил лолазор аланга-оташга ўхшатишмоқда. Иккинчидан, матнда мавжуд бўлмаган, лекин мумтоз шеърият контекстидан англанивчи “ишк – олов” ўхшатиши, шунингдек, калбдаги ишк оловининг “ох-фигон” билан чиқиши ҳам ўхшатиш асосида идрок этилади. Шу ўхшатишларнинг мавжудлиги байтда, “бу эмас – мана бу” колипи оркали муболагали фикрни образли ифодалашга имкон беради.

Кайд этиш жоизки, юкорида зикр этилган китобида Анвар Хожирахмедов биз тахлил килган байтни хусни таълил намунаси сифатида талкин этади. Китоб билан танишганда, олим хусни таълил санъати кўлланган деб тахлил килган бир катор байтларда, аслида, тафриъ санъати кўлланганини кўриш мумкин. Масалан:

Анжум дема, гўёки малойикка туташти
Охим ўки учкунлариким, кўкка етурдим.

Ёки:

Анжум эрмаским, фалак миръоти ичра тушти акс,
Баски, дур сочилди ер узра кўзим уммонидан.

Агар биринчи байтда шоир юлдузлар гужумини ошиқ охларининг учкунларига ўхшатса, иккинчи байтда кўзидан сочилган дур (кўзёш)ларнинг фалак миръоти (кўзгуси)даги аксига ўхшатмоқда. Бирок ҳар икки байтда ҳам ўхшатиш сираси “бу эмас – мана бу” колипида амалга ошмоқда. Иккала ҳолда ҳам ўхшатиш объекти муболагали бўлгани учун байтларда ўхшатиш ва муболага санъатлари кўлланган, дейиш мумкин. Айти пайтда, бу санъатлар тафрий колипида яхлитлик, тугаллик касб этади, яъни байтдаги етакчи санъат тафрийдир.

Шу ўринда қайд этиш керакки, замондош муаллифларнинг шеърий санъатларга бағишланган асарларида тафсир ва тафрий санъатлари эътибордан четда қолдирилган бўлиб, фақат Ваҳоб Раҳмонов китобида тафрига таъриф берилган. Хусусан, Анвар Ҳожиаҳмедов китобларида бу санъатларга ўрин ажратилмагани, юқоридагича ҳоллар келиб чиқилишининг сабабларидан, деб, кўрсатилиши мумкин. Иккинчи томондан, ушбу санъатларнинг Атоуллоҳ Хусайнийнинг “Бадойиъ ус санойиъ” китобидаги каби маънавий санъатлар каторида санаш ҳам, бизнингча, ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки, юқорида кўрганимиздек, ифода усуллари, аслида, бир колип бўлиб, улар ҳар вақт ўхшатиш (ва шу асосдаги муболага, хусни таълил каби санъатлар) билан кўшилибгина мазмун касб этади. Демак, мумтоз адабиётшунослар қайд этган санъатларни қайтадан назарий тавсифлаш бу жиҳатдан ҳам муҳимлик касб этади. Зеро, юқоридаги мулохазаларимизнинг ўзиёқ анъанавий таснифлашдаги лафзий ва маънавий санъатлар ичидан ифода усуллари алоҳида ажратиб гуруҳлаш кераклигини кўрсатиб турибди.